

קביעת רגע המות על פי ההלכה¹

מבוא

נדון קביעת רגע המות עפ"י ההלכה, הינו רחב בהקיפו, ומפותל בסיכומו, וככל שדנו בזה גדולי הדורות, עדיין יש כר נרחב לעיין ללכך וללטש את הנדונים, בפרט לאור ההתפתחויות הטכנולוגיות החדשות, כגון מכונת הנשמה, ובדיקות חיות גזע המוח (BAER) אשר בעקבותיהם יתכנו תמורות ושינויים, ובטרם כל יש להביא את שרשי הדברים.

א. בירור דעת החתם סופר בגדר מיתה.

שיטת החתם סופר (שו"ת, יו"ד סי' של"ח) מהווה נדבך מרכזי בתשתית לכל הדיונים ההלכתיים, אודות קביעת רגע המות, וראשית לכל ברצוני להציג את הדברים כפי הנלענ"ד.

בתשובתו המפורסמת יוצק החת"ס יסוד, "אבל כל שאחר שמוטל כאבן דומם, ואין בו שום דפיקה, ואם אח"כ בטל הנשימה אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת, ולא ילינו אותו, והמטמא לו אם הוא כהן לוקה אחר התראה." מצינו שלושה שלבים בדרך לקביעת המות: א. מוטל כאבן דומם; ב. אין בו שום דפיקה; ג. ביטול הנשימה, נמצא שאף אם מוטל כאבן דומם ובטלה הנשימה, כל זמן שיש בו דפיקת לב אי אפשר להחשיבו כמת; ולכן אם לבו פועם עתה בעזרת מכשיר הנשמה, עדיין לא ברור ומוחלט שרק המכונה היא שיוזמת את הנשימה ללא שום סיוע מהלב עצמו, ושמה המכשיר מסייע ללחלוחית חיות שנותרה, ולפיכך אי אפשר לקבוע שהוא מת.

אמנם גדול אחד שליט"א טען נגדי, דאפשר שורש דעתו של החת"ס הוא מטעם דחיישינן לעילוף, ולפיכך כל זמן שאינו מוטל דומם כאבן, אין בידינו הוכחה שהפסקת הנשימה באדם הוא סימן מיתה, ולא תוצאה של עילוף, ובעצם הוא עדיין חי. אולם, בנדון של מות גזע המוח, הרי אחרי שנערכו הבדיקות והוברר שגזע המוח הרוס כליל, ודאי שאדם זה לא ישוב

1. המאמר נכתב לאחר העיון וכתגובה למאמרו של הרה"ר לשעבר הרב אברהם כהנא שפירא שליט"א שהתפרסם באסיא (נ"ג-נ"ד) עמ' 17-20.

לתחיה ולאיתנו, ממילא אין כאן חשש עילוף, ולא זקוקים לכל הסימנים שהובאו בחת"ס, ולחיזוק טענתו הוכיח מסדר דברי החת"ס בתשובתו, אשר בטרם קבע את הדברים הנזכרים הביא מעשה דבן השונמית ובן הצרפית, דשם איירי בחשש נתעלה.²

אמנם מניסוח הדברים בתשובה הנזכרת, נלענ"ד דג' הפרטים שהוזכרו דרושים בכל אופן וענין, דאם היה החת"ס סבור דקביעת המות היא בביטול הנשימה, והיתר הוא משום חשש עילוף, היה לו לכתוב "אבל כל שבטל הנשימה אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת, ברם אם עדיין לא בטלה הנשימה, אף שהוא מוטל כאבן דומם ואין בו דפיקה כלל, עדיין לא חשבינן ליה כמת, דחיישינן לעילוף." אולם החת"ס סידר דבריו בתורת קביעה, דכל מה דמועיל העדר הנשימה לקביעת מיתה, היא ברב ברב עם מוטל כאבן דומם ואין בו דפיקה כלל, ולכן להחלטה ברורה צריכים את כל שלושת השלבים.

ב. מכונת הנשמה והשלכותיה

ברור הדבר שהכנסת מכונת הנשמה מלאכותית לשימוש גרמה לשינויים הלכתיים רבים, ובכללם הנוגעים במישרין לנדונינו, וכבר עמד ע"ז מרן הגרש"ז אויערבאך שליט"א³ ואלו דבריו: "ולפי"ז צריכים לומר דמה שאמרו חז"ל שאם נשברה מפרקתו או רק חוט השדרה של זקן דחשיב כמת, זה היה רק בזמנם שלא היתה כלל מכונת הנשמה, ולכן כיון שמיד תפסק הנשימה ופעימת הלב, לכן חשוב מיד כמת, ואף אם עדיין מפרקס, הוא כמת. משא"כ בזמנינו אם החולה עדיין צמוד להנשמה מלאכותית, ולא נותנים לו למות, דינו כחי כל זמן שחלק ממנו חי והלב פועם, אע"ג שזה מפני מכונת הנשמה, והרי זה דומה לנפל בן שמונה שלפי חז"ל הוא כאבן, ובזמנינו חלילה לחשבו כאבן הואיל ויש אפשרות של אינקאבאטאר, גם במי שנפלה עליו מפולת מבואר בגמ' דאם בדקו בחטמו שאין בו נשימה, אסור לחפור בשבת מפני שנחשב כמת מוחלט, ואילו בזמנינו ודאי חייבים להוסיף לחפור ולנסות בהחיאה, וכך הוא גם בנדון שלנו, דבגלל מכשיר ההנשמה יתכן שלא נותנים לאדם למות ועדיין הוא חי, וכו'. ולפי"ז כל העוקר מהגוף לב או כבד בזמן שהאדם צמוד להנשמה יש לחשוש, שהרי הוא שופך דמים."

2. וביתר פירוט מובא בספרי משנת חיי שעה פרק א' עמ' ל"ח-מ'.

3. הובא בנשמת אברהם ח"ד עמ' ק"מ, ובמשנת חיי שעה פרק ב' עמ' ס"ב, והוגה על ידו לאחר שהתפרסם בספרים הנ"ל.

ג. בדיקות לחיות גזע המוח (BAER), והיתר הזזת גוסס לתועלתו

עוד חידוש רפואי יש, והוא הבדיקות שמבצעים על חיות גזע המוח (BAER), שעל ידי זה אפשר לברר אם נהרס גזע המוח, וכבר כתב הגרש"ז אויערבאך שליט"א שבדיקות אילו אסורות משום חשש שפיכות דמים, ואילו דבריו⁴: "ומה שהרב טנדלר כותב שלא נוגעים בגופו, כפי ששמעתי כמעט ואי אפשר שלא להזיז את הגוף, אך גם עיקר הדבר הוא טעות, שהרי עצם זריקת החומר שמתפשט בכל הגוף הוא הרבה יותר חמור מלהזיז קצת את הגוף או לעצום את העין דודאי אסור, והרי כל הפעולות אינן כלל לתועלת של הגוסס, רק עבור אחרים".

ואמנם כל פעולה שהיא לצורך החולה עצמו, מצוה לעשות, ובכלל זה מכונת הנשמה וכדו', ודבר זה נלמד מהגמ'⁵ גבי עכו"ם, אר"י ספק חי ספק מת אין מתרפאים מהם, ודאי מת מתרפאין מהם, ותימא להש"ס ודאי מת. האיכא חיי שעה, ותי' לחיי שעה לא חיישינן, וכיאר הדברים עפ"י מש"כ לי דודי הגרש"ז שליט"א, דההיתר שם הוא כיון דהחולה מסכן חיי שעה שלו, עבור להתרפא לגמרי, דבכה"ג מותר, משא"כ לקרב מותו של אחד, עבור הצלתו של אחר לא מצינו היתר. ובאותו אופן יבואר מש"כ בספר חסידיס⁶ דמוציאים את הגוסס מפני הדליקה, ואף דק"ל דבטורח מועט מקרב מיתתו, הכא שאני דהפעולה נעשית לצורך הארכת חיים של הגוסס, דשרי, ואילו הבדיקות האלה לצורך השתלה, אינם מביאים שום תועלת לחולה עצמו.

ד. להוכיח דבנהרס גזע המוח לא חשיב טריפה

ובדבר הטענה דחולה הנדון חשיב טריפה, ולפיכך יותרו הבדיקות, דאין דינו כגוסס שהמעצים וכדומה הרי זה שופך דמים. הנה מלבד זה שכל זמן שלא נגמרו הבדיקות, אין לנו עדיין הוכחה גמורה שגזע המוח נהרס, וא"כ מהיכי תיתא לומר דחשיב אז טריפה, ברם אפילו לאחר שיש לנו קביעה גמורה ג"כ אי אפשר לדונו כטריפה, אלא כגוסס. משום שבסמני הטריפה לא שנינו מחיקת גזע המוח, ואין לנו אפשרות לחדש מדעתנו טריפות, יתר על דברי חז"ל, ובמקום שאינו מוטל דומם כאבן, ויש עוד סימן חיות עדיין דינו כגוסס, ואסור לטפל בו ללא שום תועלת לחולה עצמו.

וכן פסק באגרות משה⁷ שזהו פשוט שזה שפסק המוח לפעול ועדיין הוא נושם, לא חשיב מיתה, אלא הוא שלב שיביא למיתה, ולפיכך כל זמן

4. במכתבו מיום כ"ב שבט תשנ"ב, הובא במשנת חיי שעה פינת יקרת עמ' רט"ו.

5. עבודה זרה דף כ"ז ע"ב.

6. סי' תשכ"ד.

7. יו"ד ח"ב סי' קמ"ו.

שאינו מת, חיישינן שמא נמצא סם חיים הידוע או שאינו ידוע, שיכול להחזיר את המוח לתפקד, ולכן ברי לו שאם ליכא חסרון המטריף במוח - כגון ניקב קרום של מוח, דגזע המוח וחורבנו אינו נתון הלכתי - ההורגו הוא כשופך דמים.

ה. הוכחה שאסור לקרב מיתתו של טריפה

והנה פסק הרמב"ם בהלכות מלכים⁸ דבן נח שהרג טריפה, נהרג עליו, דהואיל והמית מ"מ נהרג, ולפי"ז ודאי יש לישראל איסור על רציחת הטריפה כדשנינו⁹ מי איכא מידעם דלישראל שרי ולעכו"ם אסור, אלא שאין נהרג עליו.

— ולהשלמת העניין יעוי' ברמב"ם הלכות סנהדרין¹⁰ ובאור שמח¹¹ ובשו"ת תשובה מאהבה¹²; —

וכן פסק הנודע ביהודה¹³ וכתב דברים נחרצים, דאין שום היתר להרוג את הטריפה בכדי להציל את השלם, ואף שאם הרג את הטריפה אינו חייב, מ"מ איסור בידים עושה להרוג את הטריפה - וכדומה לו מצינו בשו"ת תורת חסד¹⁴; —

ואף דמצינו במנחת חינוך¹⁵ דהכריע דבאונסין ישראל להרוג עובר, במקום דלא הוי סכנה לאם, שצריך להציל נפשו עי"ז, דעובר לאו נפש, וגם טריפה לאו נפש, ובמקום אחר¹⁶ ג"כ נראה דאינו חייב על הטריפה רק דמי חבלה, מ"מ כבר הושב¹⁷ דבאונסין כיון דאינו ביהרג ואל יעבור, ממילא הריהו ביעבור ואל יהרג, משא"כ בענין השתלות יש תרתי לריעותא, האחד שאין דרישה כעת לדמו של הטריפה כנגד החי, רק התולה רוצה להציל את עצמו במיתתו של הטריפה, והשני שלא החולה הזקוק לאברו של הטריפה נוטל את האבר עבור הצלת חייו אלא שאת פעולה זאת עושה הרופא, שהוא צד שלישי, וגם אם הטריפה יתן את הסכמתו למעשה, עדיין יש ספק גדול אם רשאי לותר על חיי שעה שלו, כיון שהבעלות על חייו היא בידי הקב"ה. — ובהרחבה ביארתיו בספרי משנת חיי שעה ריש פרק ט'. —

8. פרק ט' הלכה ד'.

9. סנהדרין דף נ"ט ע"א.

10. פרק יח' הלכה ו'.

11. הלכות רוצח ושמירת נפש פרק ב' הלכה ד'.

12. חלק א' סי' נ"ג.

13. תניינא חר"מ סי' נ"ט.

14. אבהע"ז סי' מ"ב ס"ק ז'.

15. מצוה רצ"ו ד"ה והנה.

16. מצוה ל"ד.

17. שו"ת צי"א חלק ט' סי' י"ז פרק ו'. ופרק י' אות ה'. והובא בנשמ"א יו"ד סי' רנ"ב אות ב'.

ודעת מרן הגרש"ז אויערבאך שליט"א¹⁸ שאין דוחין נפש מפני נפש קאי גם על נפש הטריפה מפני נפש הבריא. וגדולי המורים בדורנו ג"כ הכריעו לאיסור על הוצאת אבר שהנשמה תלויה בו מגוסס ואפי' מטריפה כדי להשתיל לאחר, ואף אם המדובר הוא בהצלת חיי השלם¹⁹.

ולפי כל מה דהבאנו ברור, דאף בטריפה אין היתר לקרב מיתתו עבור הצלת אחר.

ו. ה"היפותלמוס" (HYPOTHALAMUS) והשלכותיו לנדונינו

ועוד נתברר, דאף לאתר שברור שהמוח והגזע כבר אינם חיים, עדיין קיים במוח חלק הנקרא היפותלמוס (HYPOTHALAMUS) השוכן במוח מעל הגזע שהוא מווסת את מערכת לחץ הדם, ומידות החום בגוף האדם, ומפעיל עוד הרבה אברים פנימיים בגוף. והוא ממשיך להתקיים לבדו, וללא סיוע ממכונת הנשמה, עוד מספר דקות. וברור שאף שבזמן זה עומד החולה ודאי למות תוך כמה דקות, אולם לע"ע עדיין אינו מת. וכמ"ש מו"ר הגרש"ז אויערבאך שליט"א לפרופ' אברהם²⁰ "ונמצא שאף שתעודת פטירה שפיר יכולים ליתן לאחר המתנה של חצי דקה, כי לאחר חמש או שש דקות ודאי ימות לגמרי, אבל לא להוציא אברים", ובחוספת ביאור כתב לי הגרש"ז שליט"א "כי הואיל וגם לאחר מות המוח והגזע, עדיין חי ה"היפותלמוס" דקות אחדות וממשיך לתפקד על האברים הפנימיים של הגוף ועל עוד כמה דברים, לכן יתכן שיש לחשוש שעדיין דינו כחי ולהמתין עד שלגמרי יחדל." וכל זמן שההיפותלמוס קיים אין שום היתר להוציא אברים, לשום צורך שהוא, וודאי שאינו חשיב "מוטל כאבן דומם", שזה מתנאי החת"ם סופר שהובא, לקביעת המות.

ואם חולה שנהרס גזע המוח שלו מחובר למכשיר הנשמה, הרי ה"היפותלמוס" וכל הכרוך בו אפשר שיכול להמשיך ולתפקד ימים רבים. לדוגמא אציין מה ששמעתי מרופאים שאשה שמוחה - כולל גזע המוח פרט להיפוטלמוס - מתו, והיא מונשמת ע"י מכונה, אפשר עדיין לפתח תשעה חדשי הריון תקינים, כולל התפתחות רצויה ורגילה של העובר, לשלביו, ויולד ולד בר קיימא, וזה מחזק את הטענה, שאי אפשר לקבוע כלל שמי שגזע המוח שלו נמחק הריהו כבר מת אף טרם מיתת ההיפותלמוס, בראיה שאף אחד מאלו שנשימתם הופסקה מכח הריסת גזע המוח, לא שבו לחיים

18. נשמ"א הנ"ל.

19. שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ב סי' קע"ד, שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ד', ט', שו"ת צי"א ח"י פרק כ"ה סי' כ"ה.

20. במכתב שהתפרסם במשנת חיי שעה עמ' ר"כ. ובאסיא נ"ג-נ"ד עמ' 28.

לאחר שהופסקה פעולת ההנשמה; וכי מה בכך והלא עוד יש סימני חיות בולטים, ואף אם הם מסתייעים על ידי מכשיר הנשמה מלאכותית, אי אפשר לטעון שכל זה בא רק מכת המפות, וגם אינו מוטל כאבן ויש בו דפיקה, אלא שהוא קרוב למיתה.

– ומצינו במאירי²¹ גבי הצלה בשבת שצריך לחללה אעפ"י שנתברר שאי אפשר לו לחיות אפילו שעה אחת, שבאותה שעה ישוב ליכו ויתודה, והוסיף הביאור הלכה, דטעם הוידוי אינו לדינא, דבכל גוונא אף בלא הטעם דחינן כל המצוות בשביל חיים של ישראל, וכדרשת שמואל מ"וחי בהם", וכדברי הרמב"ם²² "שאיין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם", והסיק להלכה שמחללין שבת על קטן מרוצץ, אעפ"י שלא ישמור שבתות, ולא יתודה על חטאיו, וגם לא יבוא לכלל גדול.

ובמנחת חינוך²³ כתב דפשוט דאף אם יבוא אליהו ויאמר על אדם אחד שהוא ודאי ימות תוך זמן קצר, מכל מקום התורה לא חילקה בין נער לזקן, דבשניהם ההורגם חייב מיתה. וכן הדבר בגוסס, אף שהוא קרוב מאוד למיתה, מכל מקום מחמת הרגע שיש לו עדיין לחיות ההורגו חייב מיתה. –

ורק לאחר שגם ההיפותלמוס חדל להתקיים, וממילא גם כל הפעולות שנפעלו בגוף מכוחו נפסקים, הריהו כאבן דומם וחשיב מת.

ז. אם מותר לקבל בדיעבד את האבר המוצע להשתלה, ודין לפני עור

ואחר שהוכחנו בס"ד שאין שום היתר להוציא ממי שמוגדר מות מוחי אברים להצלת חיי אחר, וגם שהבדיקות לודא את חיות גזע המוח הם אסורות, עם כל זה, הן אמנם אם היה הנדון באופן כזה שהוציאו כבר לב באיסור, ואפילו אם לא יקבלו הישראל יקבלו נכרי, שאז ודאי מותר לחולה לקבל את האבר המוצע להשתלה, מהטעם הנזכר שהחולה חייב בהצלת עצמו, ומשום פיקוח נפש. – וכל זה אינו למעשה משום שבפועל לא מזמינים להשתלה מי שאינו נרשם, ולהרשם אסור לחולה כפי שנוכח בסמוך, ומשום שאם יש שהות בידו להמתין הרי מחוייב הוא להשתדל ולנסוע לעבר הים, כדי לעבור שם את ההשתלה באופן המותר. –

אולם החילוק של הגרש"ז אויערבאך שליט"א - לגבי הרישום להשתלה - בין ארץ ישראל לחו"ל, כפי שהובא במכתבו²⁴, הוא משום הלאו ד"ולפני עור לא תתן מכשול", שבזה שאדם נרשם להשתלה, הוא גורם

21. הובא בביאור הלכה או"ח סי' שכ"ט סעיף ד', ד"ה אלא לפי שעה.

22. הלכות שבת פרק ב' הלכה ג'.

23. מצוה ל"ד.

24. מיום כ"ב שבט תשנ"ב. הובא במשנת חיי שעה פינת יקרת עמ' רט"ו.

לשפיכות דמים על ידי הרופאים, אשר בזמן שהם מוציאים את האברים עבור ההשתלה, הם עוברים על רציחה. ואף אם הרופאים שעוסקים בהשתלות הם עבריינים, וגם אם לא יירשם החולה הזה להשתלה, בכ"ז הם יוציאו אברים באיסור, עבור חולים אחרים שאינם שומרים תומ"צ שנרשמו להשתלה, אין זה מפקיע את איסור לפי עור, כמ"ש במשנה למלך²⁵ דבמושיט יין לנזיר, אפילו אם יש ישראל אחר שלא איכפת לו לעבור על איסור ומוכן להושיט לו את היין, עכ"ז כיון שהוא קדם והושיט הריהו עובר, ורק אם הנזיר בעצמו יכול לקחת, או שיש גוי שיכול להושיט לו, אז הרי כחד גיסא דנהרא, שאינו עובר.

אמנם לגבי חו"ל כבר כתב הגרש"ז אויערבאך שליט"א²⁶ וז"ל: "אך אפשר דכיון שגם אם הישראל ימנע מלהרשם, מכל מקום הרופא ודאי יעשה זאת עבור אחרים, ואף דבישראל אנן נקטינן דמפני שאחרים יעשו באיסור לא פקע כלל הלאו דלפני עור, מ"מ גבי נכרי נראה דשפיר מותר, וכ"ש במקום פיקוח נפש של הישראל, ושפיר מותר להרשם, ואלו אח"כ לאחר שכבר הוזמן הרי פשוט הדבר שאינו חייב כלל למנוע ספק הצלת חייו, כדי להציל את הרופא שהוא נכרי מהריגת הגוסס שקרוב לודאי שכבר מת ולא חיי"²⁷.

ח. לברר הצורך בעריפת ראשי הכבשות

הצורך בעריפת הכבשות הרי מבואר במאמרו של ד"ר אברהם שטיינברג הי"ו²⁸ שזה נעשה מפני שהגרש"ז אויערבאך שליט"א טען, שהואיל ומבואר בגמ' ערכין²⁹ במעוברת שמתה מות טבעי, מקדים העובר תמיד למות לפני האמא, והואיל שידוע שהיום אפשר לילד עובר חי מאשה מעוברת שכבר מתה מות מוחי, וא"כ הרי יתכן שכל זמן שהלב פועם ע"י מכונת ההנשמה האמא עדיין חיה ולכן גם העובר חי, ונמצא שאין לסמוך על מות מוחי שכבר מת.

אולם הרופאים אמרו דבגלל החידוש של מכונת הנשמה יכולים שפיר לגדל את העובר אף שהאמא כבר מתה, כי הגופה משמשת רק כעין אינקובטור לפגים, והוכיחו את זה על ידי הנסיון של הכבשות שגם לאחר

25. הלכות מלוה ולווה פ"ד הלכה ב', הובא במנחת שלמה סי' ל"ה אות א'.

26. כנ"ל בהערה 24.

27. מפני שלא חפצתי להלאות את המעיין לא הבאתי את שיטות הראשונים בלפני עור והחילוקים בין ישראל לנכרי, המובאים בהרחבה בספרי משנת חיי שעה - השתלת אברים לאור ההלכה, פרק ח' עמ' ק"ל - קמ"ג.

28. אסיא נ"ג-נ"ד עמ' 11-13.

29. דף ז' ע"א.

התזת כל הראש של האמא, והיא ודאי מתה שלוש שעות וחצי, מ"מ העובר נולד אח"כ כשהוא חי, ואף שזה היה ע"י הריגה ולא במות טבעי, מכל מקום ברור הדבר שלאחר זמן ארוך כזה, אי אפשר שהעובר יחיה בלי הנשמה מלאכותית – אפילו בנהרגה שהאם מתה קודם – ואז גם הגרש"ז שליט"א הסכים לדחות את טענתו, ורק מטעמי הלכה אחרים קבע שעדיין אין להחליט בודאות על האדם שודאי מת, רק לאחר הסרת מכונת ההנשמה לחצי דקה, ורק אז יכולים לקבוע שכבר מת, כמבואר בתשובתו במכתב לפרופ' אברהם הי"ו³⁰, ושם גם מבואר כי הואיל וגם לאחר מות המוח והגזע עדיין חי ה"היפותלמוס" דקות אחדות וממשיך לתפקד על האברים הפנימיים של הגוף ועל עוד כמה דברים, לכן יתכן שיש לחשוש שעדיין דינו כחי, ולהמתין עד שלגמרי יחדל.

ט. מסקנת הדברים

לאור כל המובא לעיל לגבי כל הפרטים הקשורים בקביעת רגע המות, נראה פשוט שאין היתר בין בארץ בין בחוץ לארץ, להוציא שום אבר ממי שמוגדר מבחינה קלינית מת מות מוחי, ובארץ ישראל אין גם היתר להרשם או לקבל אברים להשתלה.

והאיסור באלו האופנים שריר וקיים.